

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М. (Суми, Україна), канд. іст. наук;
Дегтярьов С. І. (Суми, Україна), д-р іст. наук;
Камберова Р. (Софія, Болгарія), канд. філол. наук;
Король С. М. (Суми, Україна), канд. політ. наук;
Куліш А. М. (Суми, Україна), д-р юрид. наук;
Лобко Н. В. (Суми, Україна), канд. іст. наук;
Нестеренко В. А. (Суми, Україна), канд. іст. наук;
Піскун В. М. (Київ, Україна), д-р іст. наук;
Рамач Я. (Нові Сад, Сербія), д-р іст. наук;
Семенов В. М. (Суми, Україна), канд. наук із держ. упр.;
Теліженко Л. В. (Суми, Україна), д-р філос. наук.

Рекомендовано до видання вченою радою юридичного факультету
Сумського державного університету
(протокол № 10 від 07.04.2016 року)

Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – Ч. 1. – 168 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів, студентів, учених та аспірантів ВНЗ і наукових установ, виголошені в рамках II Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення» (Посвідчення УкрІНТЕІ № 699 від 22 грудня 2015 р.), присвячені актуальним питанням суспільно-гуманітарних наук.

На обкладинці використано мапу «Русь, Московія і Тартарія» фламандського картографа XVI ст. Абрахама Ортелія.

ТВОРЧИЙ АВТОПОРТРЕТ ПЕДАГОГА ЗА СПОГАДАМИ ВЧИТЕЛЯ СУМСЬКОЇ 1-ї ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ П. ЛЯХОВА

В історико-педагогічних дослідженнях вагоме місце посідають мемуари – літературні твори, написані від імені автора про події минулого, в якості їх очевидця або безпосереднього учасника. Особливо велике значення мають спогади провінційних педагогів, оскільки вони малюють саме портрет пересічного працівника Міністерства народної освіти, а, отже, дають більш широке, ніж суха мова ділових документів, уявлення про життя, побут та мораль російського учителя.

Незалежно від суб'єктності оповідача, спогади слід розглядати як невід'ємну частину культури особистості самого мемуариста, проєкцію його душевних та когнітивних якостей. На думку О. Лаппо-Данилевського, вони слугують авторові засобом захисту його честі та гідності, маніфестацією власних заслуг, пояснюють мотиви вчинків, зрештою, *«формують поняття про внутрішній світ людини, її спонукання й мотиви, симпатії та антипатії, думки і доктрини; про її дії і вчинки; про інтимну сторону життя людей даного кола, про їх характери, мораль і звички; про події, що іноді передаються на основі власного чутливого сприйняття чи переданого за чужими показами, оповіданнями чи чутками; про оцінки зображених у них осіб і подій»* [11, с. 116; 12, с. 121, 144, 300, 329-336]. Близьким до цього розуміння природи спогадів є бачення радянського історика С. Житомирської, яка зробила особливий наголос на здатності спогадів відтворювати атмосферу епохи й живі картини минулого, наповнювати його людськими переживаннями, які не дають історії перетворитися на плескату схему епох [7, с. 41-42]. Ці риси особливо відчутні в спогадах Павла Васильовича Ляхова про вчителювання у Сумській 1-й жіночій гімназії протягом 1912-1916 рр. У рукописі він не лише ділиться власними переживаннями в оволодінні педагогічним фахом, здійснює самоаналіз підготовки та проведення занять, але й описує різні сторони життя гімназії. Завдяки цьому ми отримуємо

портретну (манера мовлення, професійно важливі риси характеру, комунікативні здібності) і творчу (аналіз методик педагогічної техніки) характеристики. Сама змістова структура мемуарів відповідає стандарту творчого портрету вчителя (а в даному випадку – автопортрету) як особливій формі методичної роботи: вступ (самопрезентація, основні біографічні дані), основна частина (особливості особистості й творчої індивідуальності педагога), висновок (узагальнення фахово значущої інформації) [8, с. 368].

Оскільки особистісний чинник домінує в споминах П. Ляхова, їх можна віднести до суб'єктного типу, що вирізняється авторською акцентуацією (оповідач і головний герой водночас), прагненням подати епоху та її героїв у світлі власної долі й життєвого досвіду, перевагою ліричних елементів, схильністю до сповідальності, утвердженням самодостатньої цінності суб'єктної концепції матеріалу [3, с. 12]. Цінність конкретних спогадів визначена не лише їхньою оригінальністю (спогади інших педагогів або учнів гімназії відсутні), але й достовірністю багатьох фактів, що встановлюється перевіркою даних: імена колег та учнів, інфраструктура гімназії, організація навчально-виховного процесу [4; 5]. Водночас суб'єктивність мемуарного джерела виступає тут в якості сильної сторони наративу: особистісний погляд на педагогічне середовище й умови праці, конкретність характеристик персоналій виявляє як індивідуальність автора, так і підживлює образи героїв спогадів, відтворює неповторну атмосферу гімназійного життя. Причому даний бік спогадів П. Ляхова не є своєрідним. Зокрема, радянські джерелознавці В. Голубцов і С. Мінц пропонували не поєднувати *«індивідуальне, суб'єктивне сприйняття і опис подій з помилковим, суб'єктивістським»*, а встановлювати цінність мемуарів шляхом критичного аналізу, виокремлення узагальнюючого критерію, що відбиває зв'язок об'єктивних історичних явищ/процесів із суб'єктивним фактором. Причому суб'єктивність у спогадах виступає в якості відображення індивідуальних властивостей автора, його особистих поглядів, життєвого досвіду і переживань, зрештою, персоніфікованим відбиттям стану суспільних відносин [6, с. 371; 13, с. 64].

Мемуари П. Ляхова водночас можна розглядати як наратив, що класифікується в якості літературного жанру творчого портрету педагога. Російська дослідниця С. Керенська визначила його як *«текст змішаного структурно-змістовного типу мовлення з керівною роллю аргументативної моделі»*. Характерними жанровими ознаками творчого портрету є наявність тези (*«для учителя дуже важливим є не старіти душею, крокувати в ногу з молоддю, розуміти її, керувати нею, допомогти кожному зі своїх вихованців знайти своє місце в житті»*) та її аргументів, що можуть бути представлені різними жанрами: розповідь, як-то випадок з життя (піднесення адресів від класів у зв'язку з переходом на інше місце роботи, оцінка відповіді гімназистки К. Медведевої, відвідування уроку попечителем Харківського навчального округу), опис – портретна характеристика (виявляється на основі самоаналізу уроку та самовиховання), похвали (схвальні відгуки про успіхи учениць), а у випадку даних спогадів – ще й епістолярний жанр (включений відгук про нього та його колегу Ф. Гораїна з листа колишньої гімназистки О. Коровкіної). Мемуари, як і звичайний творчий портрет учителя, відзначаються художньо-публіцистичним стилем: *«по-перше, творчий портрет учителя – це жанр, що зустрічається в художній літературі та періодиці; по-друге, одна з його специфічних особливостей – єдність інформативної, естетичної та спонукальних функцій; по-третє, він багатостильний; по-четверте, в ньому яскраво проявляється індивідуальність автора, що є причиною створення особливої наочності тексту»* [1, с. 157; 8, с. 369-370].

Змістовно спогади П. Ляхова можна поділити на наступні послідовні блоки: оповідання про робоче середовище, виробку й застосування дидактичних і виховних методів, аналіз результатів педагогічної діяльності. Уривки листів з мемуарним началом О. Коровкіної наведені автором не лише для прикриття пробілів пам'яті, але й для акцентуації важливої, з точки зору мемуариста, інформації. При цьому він навмисно уникнув наведення особистісних даних, обмежившись короткими повідомленнями по тексту про місце народження, навчання в духовному училищі, Харківському

університеті й першу роботу в Бобруйській приватній чоловічій гімназії. Тим самим він підкреслив, що місія його спогадів – не познайомити читача з власним життєписом, а відобразити минуле начального закладу.

У матеріалі першого блоку міститься опис внутрішнього приміщення гімназії. Автор ніби проводить екскурсію по коридорах, класах, кабінетах і рекреаціях, паралельно зупиняючись на порядках, що царювали в цих стінах: провітрювання та обов'язкові прогулянки учениць, забезпечення їх гарячими сніданками, навчальними матеріалами й обладнанням, організація естетичного виховання памолоді тощо.

Значне місце відведене портретам окремих колег та учнів, передусім, тих, з ким мемуарист підтримував особливо приязні стосунки. Ним відзначено як вабливі особисті риси людей, так і їхні професійні/навчальні успіхи: *«дуже гарна, серйозна, вдумлива»* викладач музики Олена Дубянська; організатор гімназійного хору, *«який бувало слухаєш з насолодою»*, Василь Посельський; класна дама Ганна Праведнікова, яка *«вміла об'єднати клас, дати йому потрібний напрямок, влаштовувала читання після уроків, проводила з ученицями цікаві бесіди на виховні та просвітні теми»*; попередник мемуариста на місці вчителя історії Федір Гораїн, який не лише чудово володів своїм предметом, але й був щирим прибічником методів наочного навчання; гімназистка Клавдія Медведєва, яка одну зі своїх відповідей по домашньому завданню перетворила на *«певну симфонію, яка поєднувала в собі слова з красою голосу, спокій, впевненість і міцне знання складного матеріалу»*, та деякі інші особи. Загалом, автор указав на комфортну атмосферу роботи в гімназії, де цінувалися професіоналізм, творчість і винахідливість.

Проте, не оминув П. Ляхов і критичних зауважень до місця своєї роботи – дещо зверхнє ставлення педагогів до учениць, висока плата за навчання, що перешкоджала вступу до навчального закладу дівчат із сімей селян та робітників. Останнє характеризувалося ним як *«гірка дійсність... у великій російській державі»*, що особливо болісно

сприймалася автором – вихідцем із селянства. Тож здобуття університетської освіти селянами він підносив до громадянського вчинку: *«ви здійснили подвиг, показали приклад молодим»*.

Головну частину рукопису займають спогади автора про своє фахове самовиховання. Стратегія успіху була побудована на перейманні досвіду колег (передусім, Ф. Гораїна), ретельному вивченні передової методичної думки (праці М. Покотило), творчому підході до організації уроків, де знаходилося місце для експерименту. Зрештою, ним були розроблені й обґрунтовані власні принципи педагогічної діяльності:

1. Наочність навчання: *«яскравість враження в учнів від уроку, звідси обов'язкова по можливості наочність викладання – без мапи, без знання географії, без вражаючих наочних посібників, картин я не уявляв собі викладання історії... я намагався й до того, щоб вже з 5-го класу привчити учениць до самостійної роботи над книгою, над картиною, над темою для невеликих спочатку рефератів без опонентів, а в старших класах – для великих рефератів з опонентами...»* З метою розвитку наочного мислення учениць П. Ляхов звертався й до використання художньої літератури на уроках та в позашкільному читанні.

2. Інтерактивність навчання. Стимулювання творчості учнів, звісно, повинно було відбуватися зі зміною класичної схеми уроку. Тому педагог впроваджував у навчальний процес елементи інтерактивного спілкування: *«Я не терпів у класі мертвої тиші і спокійного, сонного стану учнів. Я силувався щоб клас був завжди в робочому стані, щоб учні завжди стежили не лише за словами та поясненням учителя, але й за кожним словом учениці, що відповідає. Я працював завжди з усім класом, а не з однією ученицею»*. П. Ляхов ініціював на уроках діалоги та диспути, спільне обговорення проблемних питань.

3. Організація самостійної роботи учнів. Самостійна робота над рефератами з подальшим захистом показувалася педагогом як вища форма навчальної роботи. Подальшими варіаціями її розвитку названі перехресні захисти з учнями

реального училища, чим вносився певний елемент змагальності й творчих начал наукової діяльності. Застосовувалися педагогом і міжпредметні зв'язки – влаштування історичних костюмованих вечорів у супроводі музики.

4. Дотримання ліберального стилю спілкування з учнями. Самодіяльність, у якій були задіяні педагоги та учениці, сприяла зближенню між ними, хоча цьому заважали правила *«толстовської»* школи, які ставили учасників навчального процесу в нерівні умови й захищали претензії учителя на авторитаризм. *«Моїм девізом у відносинах з учнями було – добитися гарних, простих, товариських відносин, а якщо можна, то і дружніх. Я добивався того, щоб мої учениці бачили в мене свого старшого товариша, учителя й друга»*, – так визначав своє кредо вихователя П. Ляхов і навів приклади того, як він цього досягав через порушення гімназійних правил (просто подавав руку юним панночкам, без прелюдій починав розмову, уникав кніксенів у свій бік та інших формальностей).

5. Оптимістичне налаштування на урок: *«Я йшов у клас без різки і лінійки, якими в давнину вбивали науку вчителі учням. Я йшов у клас і без запасу саркастичних слів, глузливих посмішок і кепкувань над невдалими відповідями учениць. Я йшов у клас ніби з пальмовою гілкою похвали, якою хотів нагородити ученицю за кращу відповідь»*.

П. Ляхов у розповіді про своє педагогічне минуле уникнув самокритики (лише в одному місці згадав, що іноді відповіді учениць йому здавалися кращими за слово учителя), акцентуючи саме успіхи на педагогічному поприщі. Критеріями визнання професійних заслуг у спогадах є досягнення висот знань його учениць, схвальний відгук про роботу педагога з боку попечителя Харківського навчального округу, обрання історичного відділення педагогічного класу гімназії (а потім і викладання історії в школі) рядом учениць. Відмічав педагог і свій внесок у формування особистостей підопічних: *«Як приємно усвідомлювати, що посіяне тобою добре, розумне слово впало на благодатний ґрунт і дало такий добрий, приємний і корисний для нашої Батьківщини вихід!»*. Ці слова були підкріплені теплим відгуком про його діяльність з боку

однієї з учениць, що повинно було продемонструвати певну об'єктивність самоаналізу мемуариста [2; 9, с. 17; 10, с. 78-80].

У цілому, матеріал спогадів П. Ляхова дає підстави змалювати творчий портрет учителя. Його особливостями є, по-перше, ретроспекція – спирання на спогади (власні й О. Коровкіної) про події понад 50-річної давнини, поєднання жанру творчого портрету з метажанром мемуарів, по-друге, автором творчого портрету педагога є він сам, що, власне, дає можливість додати до вказаного терміну приставку авто-, по-третє, критичне ставлення до дійсності – як щодо власних дій, так і в аналізі діяльності колег, намагання надати своїм словам характеру об'єктивної розповіді – звідси цитування листів О. Коровкіної, демонстрація якості яскравої пам'яті (перерахування імен гімназисток та вчителів, намагання точно відобразити розташування гімназійних приміщень), по-четверте, логіко-емоційна структура твору, якому окрім раціонального підходу до викладу матеріалу, також властива експресивність – твір рясніє вигуками, емоційними оборотами, що насичують його живими почуттями й переживаннями; нарешті, автор спогадів розмежовує себе в минулому, як учителя гімназії, який переймався лише професійними справами, та в нинішньому часі в якості мемуариста, який засуджує дискримінаційну щодо трудових станів систему тогочасної освіти, солідаризуючись, таким чином, з пануючою ідеологією.

Творчий автопортрет учителя виконаний у позитивній тональності. На основі самоаналізу П. Ляхова можна говорити про нього як про творчу натуру, людину, яка із захопленням ставилася до свого предмету, домагалася досягти фахової досконалості (певним свідченням оцінки заслуг П. Ляхова стала пропозиція перейти на більш оплачувану роботу в Сумське реальне училище), беззаперечно людяну, налаштовану на співпрацю та налагодження приязних стосунків, з великим естетичним смаком. Опис інших педагогів засвідчив делікатне ставлення автора до колег, акцентування тих персоналій, які були ідейно близькими до нього, вагомість для мемуариста дружніх, колективістських начал в педагогічному колективі.

Перспективним шляхом уточнення і розширення творчого портрету П. Ляхова стане застосування біографічного методу психології, що відкриє окремі індивідуальні риси педагога, наповнить образ провінційного педагога цікавими з точки зору порівняльної педагогіки та історії освіти деталями.

1. *Бородина И. В.* Реализация речевого жанра воспоминания во время юбилеев работников образования / И. В. Бородина // Педагогическое образование в России. – 2015. – № 1. – С. 155-158.

2. Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской 1-й женской гимназии (ныне школе № 2) в 1912-1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. – Челябинск, 1966. – 66 с.

3. *Гажа Т. П.* Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів: Автореф. дис. ... канд. філ. наук: 10.01.01 / Т. П. Гажа. – Харків, 2006. – 19 с.

4. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 347: Сумська 1-ша жіноча гімназія, оп. 1, спр. 3: Журнал обліку уроків, 1915-1916 гг., 15 арк.

5. ДАСО, ф. 347: Сумська 1-ша жіноча гімназія, оп. 1, спр. 5: Списки учителів Сумської 1-ї жіночої гімназії, що мають право отримувати надбавку за вислугу років, 1918 р., 10 арк.

6. *Голубцов В. С.* К вопросу о научных принципах переиздания мемуарной литературы / В. С. Голубцов // Источниковедение истории Советского общества: Сборник / Отв. ред. Д. Чугаева. – М.: Наука, 1968. – Вып. 2. – 1968. – С. 367-388.

7. *Житомирская С. В.* Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С. В. Житомирская // Археографический ежегодник за 1976 год. – М.: Наука, 1977. – С. 41-59.

8. *Керенская С. А.* Методика создания творческого портрета учителя как педагогического речевого жанра / С. А. Керенская // Сибирский педагогический журнал. – 2010. – № 6. – С. 367-372.

9. *Кудинов Д.* «Душа учителя должна всегда оставаться молодой»: из воспоминаний педагога Павла Ляхова о работе в Сумской 1-й женской гимназии / Д. Кудинов // Ваш шанс. – 2016. – № 13. – С. 16а-17а.

10. *Кудинов Д.* Історичні дисципліни у навчальному процесі середніх шкіл Російської імперії пореформеного періоду / Д. Кудинов // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: зб. наук. праць. – Сер. Педагогіка та психологія. – 2012. – Вип. 617. – С. 72-83.

11. *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории: в 2-х т. – Т. 1 / А. С. Лаппо-Данилевский. – М.: РОССПЭН, 2010. – 408 с.

12. *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории: в 2-х т. – Т. 2 / А. С. Лаппо-Данилевский. – М.: РОССПЭН, 2010. – 632 с.

13. *Миц С. С.* Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы) / С. С. Миц // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 55-69.